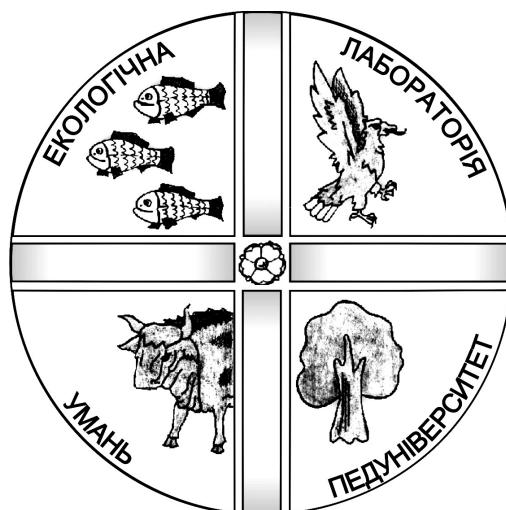

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ
УДПУ**

Випуск 22

**Умань
Видавець «Сочінський М. М.»
2019**

*Присвячується світлій пам'яті відомого
біолога*

Гончаренко Ганни Євдокимівни

In Memoriam

Ganna Honcharenko

*Гончаренко Ганна Євдокимівна
(18.09.1941 - 24.08.2019)*

УДК 57.574
НЗ4

*Рекомендовано до друку.
Вченою радою природничо-географічного факультету
(протокол № 3 від 31 жовтня 2019 р.)*

*Засновник та правовласник збірника – природничо-географічний
факультет Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

Редакційна колегія:

Миколайко В. П. – доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри біології та методики її навчання;

Якимчук Р.А. - доктор біологічних наук, доцент кафедри біології та методики її навчання;

Браславська О.В. - доктор педагогічних наук, професор; завідувач кафедри географії та методики її навчання

Валюк В. Ф. – кандидат хімічних наук, доцент;

Ткач Є. Д. – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник;

Ситник О.І.– кандидат географічних наук, доцент;

Гнатюк Н.О. – кандидат біологічних наук, доцент;

Горбатюк Н.М. – кандидат педагогічних наук, доцент;

Красноштан І.В. – кандидат біологічних наук, доцент;

Душечкіна Н.Ю. – кандидат педагогічних наук, доцент.

Відповідальний за випуск:

Совгіра С.В. - доктор педагогічних наук, професор; завідувач науково-дослідної лабораторії «Екологія і освіта» УДПУ імені Павла Тичини.

НЗ4 **Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ.** – Вип. 22. – Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2019. – 128 с.

ISBN 978-966-304-235-0

Збірник містить наукові статті, які висвітлюють широкий спектр проблем у галузях: екології, географії, біології, хімії, сільського господарства, охорони навколишнього природного середовища та педагогіки. Висвітлюються заходи, форми й методи формування екологічного світогляду студентської та учнівської молоді.

УДК 57.574

ISBN 978-966-304-235-0

© Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2019

ЗМІСТ

Совгіра С.В. Становлення ноосферного мислення та його педагогічна інтерпретація

ЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Браславська О.В., Пєтух Вікторія, Озерова Людмила Наслідки взаємодії суспільства і природи.....

Гончарук В.В. Проблема утилізації відходів в Україні та світі.....

Подзерея Р.В., Литвин О.В. Озеленення міст та створення рекреаційних зон.....

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Безлатня Л.О., Ширков В.В. Культурний ландшафт центру містечка балта

Лаврик О.Д., Цимбалюк В.В., Баланичук І.С. Парагенетичні ландшафтні комплекси у басейні Південного Бугу.....

Ситник О.І Працьовитий М.М. До питання заселення та господарського освоєння окремих територій міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» правобережної України (на прикладі гайворонського району Кіровоградської області).....

Максютов А.О. Сільське господарство в системі агропромислового комплексу світового господарства.....

ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Красноштан І.В., Манзій О.П., Радзівелюк І.С. Біологічні особливості та господарське значення *Daucus carota* l.

Красноштан І.В., Манзій О.П., Степанова К.В. Походження *petroselinum crispum*, хімічний склад та лікувальні властивості.....

Красноштан І.В., Манзій О.П. Сулима Т.В. Біологічні особливості, ріст і розвиток *Spinacia oleracea*

Миколайко І.І., Самар В.Л. Фенологічні аспекти розвитку *Hieracium rhamnoides* l. На колекційних ділянках агробіостанції удпу імені Павла Тичини.....

Мороз Л.М., Башкірцева Д.М. Вивчення іхтіофауни України

Мороз Л.М., Ващук І.Б. Біологія комахоїдних звірів лісових масивів Жашківщини.....

Мороз Л.М., Загребельна А.Р. Характеристика білки звичайної

*Ситник О.І.
Працьовитий М.М.*

**ДО ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО
ОСВОЄННЯ ОКРЕМИХ ТЕРИТОРІЙ МІЖЗОНАЛЬНОГО
ГЕОЕКОТОНУ «ЛІСОСТЕП-СТЕП» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ ГАЙВОРОНСЬКОГО РАЙОНУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Детальне вивчення історико-географічних умов освоєння окремих територій, їх населення та господарського розвитку дає можливість визначити роль цих регіонів у минулому України, конкретизувати особливості їх освоєння у порівнянні з іншими територіями.

Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України людина освоювала впродовж тривалого історичного періоду. Його географічне розташування (на межі кочового степу та прадавньої осілости) значною мірою визначало розвиток історичних подій, котрі віддзеркалювалися на долі народів, що заселяли цю територію (рис.1).

Рис. 1. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ»
Правобережної України

З найдавніших часів територія геоекотону залюднювалася і спустошувалася, підлягала новій колонізації, а потім знову лежала в попелищі руйнувань. Але природні умови території знову і знову притягували до себе людність [3].

Завдяки використанню низки студій загальноісторичного характеру, без яких важко проводити конкретні дослідження, виконані регіональні дослідження. Це фундаментальні студії української історії, які формують уявлення про основні етапи заселення та розвиток історичних процесів на території України.

Гайворонський район розміщений на заході Кіровоградської області у межах історико-географічної області Поділля, межує із Бершадським районом Вінницької області, Балтським та Савранським районами Одеської області, з Уманським районом Черкаської області та Благовіщенським районом Кіровоградської області (рис. 2).

Рис. 2. Гайворонський район Кіровоградської області

Він належить до міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, території багатой на історичні події та різноманітні природні ресурси, що, власне, і визначило тенденції його освоєння та сучасного стану. Унікальність території також полягає у її розміщенні в межах південної частини Західно-

Придніпровської денудаційної височини, віднесеної згідно схеми фізико-географічного районування України до Середньобузької височинної фізико-географічної області. У межах Гайворонщини історично зародилися й до сьогодні існують потужні промислові об'єкти, які мають велике значення для розвитку не лише означеної території, а й нашої країни загалом

На особливості ландшафтної структури, наявності різноманітних мінеральних ресурсів та значних родовищ рідкісних корисних копалин значною мірою впливає приуроченість місцевості до різних структур Українського (кристалічного) щита.

Як відомо, з Українським щитом, точніше його кристалічною основою, пов'язана більшість родовищ металів, комплексні корінні родовища ільменіт-апатитових руд, родовища інших кольорових, шляхетних і рідкісних мінералів. У Гайворонському районі на початку ХХ ст. були відкриті потужні поклади графітових руд, мігматитів, чарнокітів, каоліну. Саме наявність доступних покладів цих корисних копалин, досить зручне географічне положення, прокладання залізниці вузької колії (кін. ХІХ ст.), а згодом і широкої колії, формування відповідної інфраструктури сприяло інтенсивному розвитку гірничодобувної промисловості.

Водночас, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність потужної водної артерії – р. Південний Буг, давали можливість населенню займатись багатогалузевим сільським господарством. Всі ці означені чинники свого часу сприяли піднесенню економічного розвитку Гайворонщини, перетворення її на унікальну територію з лишень їй притаманними рисами, які і до сьогодні визначають окремі напрямки спеціалізації господарського комплексу.

Територію сучасного Гайворонського району науковці відносять до території давнього освоєння, про що свідчать виявлені археологічні знахідки, хоча деякі із них затоплені водами Гайворонського водосховища.

Власне, формування промислового осередку, ранньослов'янського металургійного центру визначилось у VI-VII ст. н.е. на безіменному острові на р. Південний Буг між теперішніми м. Гайворон та с. Сулгутово. Цю пам'ятку археологи

розглядали як виокремлений центр металургійного ремесла з високим рівнем технологічності й широким масштабом виробничої діяльності. Всього археологи відкрили під час розкопок 1960-1961 рр., що передували будівництву Гайворонської ГЕС, 25 залізоплавильних печей двох типів: 4 агломераційні для попереднього обпалення (збагачення) залізної руди та 21 горн для відновлення заліза. Сировиною для горен використовували місцевий бурий залізняк, поклади якого відкриті неподалік, це марганцево-залізністі руди з більшим вмістом заліза ніж болотні руди. Зрозуміло, що наявність на поверхні легкодоступного розробкам бурого залізняка, запаси води й палива зумовили появу стародавнього металургійного центру.

Своєю продукцією острів забезпечував не тільки потреби власного поселення, а й поширював залізо як напівфабрикат далеко за його межами. За розрахунками археологів на острові було вироблено стільки заліза, що його могло вистачити для забезпечення сільськогосподарським, ремісничим та побутовим реманентом 5-8 тогочасних поселень.

Але найдавніше поселення, існування якого документально зафіксоване на території Гайворонщини – це Хашувате (до XV ст. Качучинка). Дата його заснування окреслюється 1362 р., коли князь Ольгерд, здобувши перемогу над військом Орди на Синіх Водах поблизу сучасного с. Торговиця, Новоархангельського району Кіровоградської області, розпочав будівництво оборонно-сигнальних поселень та системи оповіщення про можливу небезпеку з боку степовиків-кочівників. Окремі дослідників припускають, що він просто вдало використовував сигнальну мережу курганів, які були складовою оборонної системи, відомої як Траянові вали. Згідно інших припущень, князі Великого Князівства Литовського, Руського і Жемантійського, будуючи подібні форпости як Качучинка, маркували межі своєї території [1].

Але виникає питання відсутності в Гайворонському районі більш ранніх поселень періоду Київської, Галицько-Волинської Русі та монголо-татарського панування. Адже відомо про поселення буго-дністровців, трипільців, представників кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, антів, уличів. Тобто кожна епоха мала своїх

представників на Гайворонських землях, але про період монгольського завоювання та Галицько-Волинської держави майже нічого не відомо. Звісно, одразу виникає думка про те, що монголо-татари, «селенія пожечі», забрали все населення в ясир, спустошили села та міста. Але таке твердження не відповідає дійсності. Насправді монгольська «адміністрація» досить толерантно ставилася до місцевих мешканців, на яких поширювались закони Золотоординської імперії: існувала свобода віросповідання; місцеве населення наймалося на службу до Великого Хана; купці-слов'яни торгували на однакових умовах з тюрками та іншими народностями, котрі населяли імперію; судочинство також здійснювалось за законами імперії. Слов'яни мирно співіснували з татарами, про що свідчать археологічні дослідження у с. Торговиця, де на розкопках поселення XIII ст. виявлені залишки інфраструктурних артефактів, притаманних як слов'янській хліборобській цивілізаційній спільноті, так і степово-кочовій. Тобто, не можна категорично стверджувати про геноцид з боку завойовників щодо місцевого населення. Навпаки, коли порівнювати становище підвладного Орді населення і населення, котре проживало на теренах Київської держави, зокрема Галицько-Волинського князівства, то перевага, на диво, залишиться за першими, якщо за основу брати такі показники, як податки, повинності та рівень життя [1,2].

Варто згадати про події, котрі призвели до зникнення цілої історичної спільноти та відсутності більш ранніх поселень на території Гайворонщини, всього Поділля і навіть далеко за його межами. Існують припущення, що не монголо-татарська навала була причиною спустошення цієї території, а діяльність одного з найвідоміших діячів української середньовічної історії – Данила Романовича, князя Галичини та Волині, Короля Руського [2].

Вважається, що Гайворонщина у своєму розвитку, зазнала значного впливу Болохівської землі, яка охоплювала територію майже всієї сучасної Хмельницької, частин Тернопільської, Житомирської та Вінницької областей. Тривалий час земля належала київським князям. Згодом край потрапив під вплив Галицької держави. Проте в літописах болохівські князі і населення

завжди згадуються окремо від руських і неодноразово підтримували супротивників Галицької держави. Керівна верхівка болохівчан намагалась відмежуватись від Романовичів і навіть від Рюриковичів загалом [1].

Під час першого монгольського походу в руські землі 1241 р. болохівська верхівка без бою підкорюється завойовникам і визнає їхню зверхність, нехтуючи галицькими князями і зобов'язавшись ордицям «...да ім орють пшеницю і проса». Необтяжливі повинності імперії виявились значно привабливішими ніж побори Романовичів, котрі воювали на всі боки, аби зберегти землі, отримані в спадок від пращурів. Незважаючи на відверто зрадницький та сепаратистський характер подібної угоди, болохівське населення підтримало своїх керівників і, таким чином, виникла буферна зона між Ордою та тогочасною Європою. Згодом князь Данило організував каральну операцію і зруйнував основні міста, але це не змінило ситуацію і болохівські землі залишились у підпорядкуванні ординців [1,4].

Упродовж наступних років велика кількість громад Пониззя (Поділля) та Київської землі наслідують приклад болоховців і приєднуються до них. Подібний ординсько-орієнтований рух історики називають «болохівським рухом». Тобто, вбачається приклад явного середньовічного сепаратизму і, судячи з літописів та окремих досліджень, Гайворонщина належала саме до меж такого анклаву.

Виникають питання: що сталось із поселеннями та громадами, котрі добровільно перейшли під пряме управління ординців і не зазнали спустошення під час їхньої навали у 1241 р.?; хто винен, що у подальші 100 р. ця земля залишалась пустувати і була прихистком лише для числених уходників, бродників та берладників?

Відомо, що хан Куремса, аби вгамувати Данила від посягань на вже ординські землі, організовує у 1254 р. похід на Волинь, але зміцніле Руське королівство дає відсіч загарбникам і споряджає власну військову експедицію, і, як констатують М. Дашкевич та І. Крип'якевич, у 1255 р., прийшовши в Болохівську землю, були повністю зруйновані всі міста, містечка та інші поселення, тобто

були зруйновані «все города, седлщце за татари». Також під час каральної операції були знищені всі поселення в Побожжі і Пониззі (Поділлі), тобто на тих самих землях, де лише через 108 р. почнуть з'являтися прикордонні форти, як Качучинка, котрі окреслюватимуть південно-східні межі Великого Князівства Литовського. Таким чином, столітнє запустіння Гайворонщини було спричинене каральною операцією князя Данила Галицького, а не набігами Орди [2,4].

Загалом, природні умови і ландшафти території сучасного Гайворонського району сприяли проживанню та життєдіяльності людей. Лише перелік археологічних культур народів і племен, що освоювали його землі, свідчить, що він відноситься до регіонів стародавнього і тривалого заселення.

Разом з тим, історичні й політичні процеси не завжди сприяли рівномірному заселенню й господарському освоєнню території. В окремі періоди суспільно-господарський розвиток істотно стримувався (вплив печенігів, половців, монголо-татар, турків) її пограничним положенням на межі двох культур: кочової, найчастіше войовничої, спустошливої за своїми наслідками та осілої, землеробської, слабо захищеної.

Література:

1. Дашкевич М.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III археологич. съезда и отд. – К., 1876. С. 69-139 .
2. Дашкевич М.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям // «Университетские известия» – К., 1873. – 163 с.
3. Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України. Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 217 с.: іл.
4. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984; Львів, 1999. 174 с.